

Eva Hájková

Rétorika pro pedagogy

- základy řečových technik
- verbální a neverbální komunikace
- jaké jazykové prostředky zvolit
- jak zvládnout interpretaci textu

Eva Hájková

Rétorika pro pedagogy

- základy řečových technik
- verbální a neverbální komunikace
- jaké jazykové prostředky zvolit
- jak zvládnout interpretaci textu

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Vydání odborné knihy schválila Vědecká redakce nakladatelství Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Eva Hájková, CSc.

Rétorika pro pedagogy

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4651. publikaci

Recenzenti:

Univ. prof. PhDr. Radoslava Kvapilová Brabcová, CSc.
PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Odpovědná redaktorka PhDr. Jaroslava Hájková
Sazba a zlom Antonín Plicka
Obrázky překreslily Simona Pišlová a Eliška Kubínová
Počet stran 208
Vydání 1., 2011
Výtiskla Tiskárna PROTISK, s. r. o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2011
Cover Photo © fotobanka Allphoto.cz

ISBN 978-80-247-1990-0 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-7610-1 (elektronická verze ve formátu PDF)

OBSAH

ÚVOD	9
Z HISTORIE RÉTORIKY	11
OŽIVENÍ ZÁJMU O RÉTORIKU	19
I. ABY MOHL ŘEČNÍK VŮBEC MLUVIT, MUSÍ K TOMU BÝT TECHNICKY VYBAVEN – MĚL BY ZVLÁDNOUT TECHNIKU ŘEČI	21
1. TECHNIKA MLUVENÉHO PROJEVU	23
1.1 Produkce a percepce lidské řeči	23
1.2 Vnímání řeči – sluchové ústrojí	24
1.3 Proces mluvení	27
1.4 Dechové ústrojí	27
1.5 Hlasové ústrojí	36
1.6 Hlasová hygiena	39
1.7 Artikulační ústrojí	42
1.8 Popis českých hlásek	43
<i>Samohlásky</i>	44
<i>Souhlásky</i>	48
1.9 Artikulační cvičení	51
1.10 Mluvní rozcvička	53
1.11 Vady výslovnosti	54
<i>Vadná výslovnost jednotlivých hlásek</i>	55
<i>Vývození správné výslovnosti souhlásek</i>	57
1.12 Význam zvládnutí techniky řeči pro učitele	61
<i>Důležitost techniky dýchání</i>	61
<i>Důležitost techniky tvoření hlasu</i>	62
<i>Důležitost artikulační techniky</i>	63
2. SPISOVNÁ VÝSLOVNOST (ORTOEPIE)	65
2.1 Pravidla spisovné výslovnosti češtiny	67
<i>Samohlásky</i>	67
<i>Souhlásky</i>	72
2.2 Výslovnost slov přejatých z cizích jazyků	76

3.	MODULACE SOUVISLÉHO PROJEVU	
	Využití funkčních zvukových prostředků mluvené řeči	79
4.	ZÁKLADY TECHNIKY ŘEČI JE MOŽNO (A JE I TŘEBA)	
	ZPROSTŘEDKOVAT UŽ ŠKOLNÍM DĚTEM	83
4.1	Vývojové fáze řeči	83
4.2	Osvojování techniky řeči u dětí	85
4.3	Věkové zvláštnosti dětského hlasu	86
II.	ABY ŘEČNÍK ZVLÁDL SOUVISLE PROMLUVIT	
	NA VEŘEJNOSTI, MĚL BY VĚDĚT, JAK NA TO	91
5.	TVORBA SOUVISLÉHO PROJEVU	93
5.1	Invence	93
	<i>Stanovení a pojetí tématu řeči</i>	93
	<i>Argumentace</i>	96
5.2	Dispozice	98
	<i>Uspořádání projevu</i>	98
	<i>Nejčastější typy projevů</i>	102
	<i>Nejčastější formy projevů (útvary)</i>	103
5.3	Elokuce: jazyk – stavební materiál pro naše projevy	106
	<i>Řeč prozradí, odkud jsme</i>	106
	<i>Jen si dobře vybrat!</i>	109
	<i>Exkurz od „dobře mluvit“ ke „správně mluvit“</i>	119
	<i>Od „správně mluvit“ zpět k „dobře mluvit“</i>	133
	<i>Výuková komunikace a řečové chyby v ní</i>	141
	<i>Dovednost pohotově se vyjádřit</i>	145
5.4	Memorování řeči	147
5.5	Proslovení řeči	148
6.	NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE	149
6.1	Prostor	150
6.2	Pohyb	151
6.3	Postoj	153
6.4	Posed	154
6.5	Gestikulace a mimika	156
6.6	Doteky	157
6.7	Pohyby očí	157

III.	ABY ŘEČNÍK PŘESVĚDČIL SVÝM PROJEVEM, MĚL BY VĚDĚT, CO JEJ MŮŽE OVLIVNIT	159
7.	STRES	161
7.1	Jak se projevuje stres u člověka	162
7.2	Jak stres působí	164
7.3	Stresory – příčiny zátěže	165
	<i>Stresory v povolání učitele</i>	<i>165</i>
	<i>Stresory žáků</i>	<i>167</i>
7.4	Jak se vypořádat se stresem	169
7.5	Stres a téma	169
7.6	Zásady přípravy a realizace vlastního veřejného vystoupení	170
7.7	Techniky na potlačení stresu a trémy	172
7.8	Pozitivní myšlení	175
8.	ASERTIVITA	177
8.1	Kritizujeme	181
8.2	Přijímáme kritiku	182
9.	ZDVOŘILOST A UMĚNÍ JI VYJÁDŘIT	183
9.1	Využití jazykových prostředků k vyjádření zdvořilosti	189
	<i>Na zásadní sdělení je třeba mít vždycky dost času</i>	<i>189</i>
	<i>Slůvko PROSÍM je mocné, ale ne všemocné!</i>	<i>191</i>
10.	KOOPERATIVNÍ KOMUNIKACE	195
10.1	Griceovy maximy	195
10.2	Konflikt a konfliktní interpersonální komunikace	200
10.3	Uplatnění kooperativního principu komunikace v monologu	201
	ZÁVĚREČNÉ SLOVO KE ČTENÁŘŮM	203
	SUMMARY	204
	VÝBĚR Z LITERATURY K OBORU	206

ÚVOD

Rétorika je disciplína, o níž je v poslední době stále větší zájem. Ať už je její vymezení chápáno jakkoli, většinou si pod ní představíme umění mluvit a svou řečí přesvědčit okolí o své pravdě, popř. školu takového umění. Mnozí pak rétoriku nebo umění mluvit šmahem přisoudí do kompetence učitelů českého jazyka.

Správně (a vhodně) mluvit není však jen věc češtinářů a českého jazyka jako vyučovacího předmětu. Všichni učitelé působí jako mluvní vzor, ať už chtějí, nebo nechťejí, a už proto by měli o úroveň svého vyjadřování dbát. Mnozí nadto již možná zjistili, že i když nejsou češtináři, úroveň jejich projevu má jistou společenskou váhu a že se vyplatí nejen mít co říct, ale i umět to říct. A někteří také možná již pocítili, že jim mluvení nejde. Ne že by snad nevěděli, co mají říkat, v tom je jim jejich odbornost vystudované učitelské aprobace dostatečnou oporou, ale mívají problémy s hlasivkami, po mluvním výkonu se cítí velice unavení, nečekaně zadržávají apod. Všem těmto učitelům je naše publikace určena – někoho poučí, někoho pobaví, někomu pomůže.

Zdá se, že řada učitelů (zvláště nehumanitních předmětů) se během své pregraduální přípravy nebo i dosavadní pedagogické praxe vůbec nesetkala s informacemi o správném tvoření hlasu a o vhodné realizaci mluveného projevu a jeho technikách, i když hlas, tedy zdravý hlas a péče o něj, by evidentně měly patřit k učitelovým prioritám. Pokud bylo učitelům nabízeno nějaké hlasové školení, šlo nejčastěji o dramatickou výchovu, jež u mnohých učitelů stojí mimo jejich zájem. A to dosud uvažujeme „pouze“ o vybavení učitele. Náležitě vzdělání a osvojení základních dovedností techniky řeči by mělo být součástí každého pedagogického studia, aby (budoucí) učitel uměl odpovídajícím způsobem vést k užívání hlasu a péči o něj i své žáky.

Různé systémy hlasové výchovy řadí jednotlivé metodické kroky při zvládnutí techniky řeči a ovládnutí hlasu podle své metodiky. Čeští hlasoví pedagogové vesměs zdůrazňují efektivní hospodaření s dechem, správné tvoření hlasu a artikulaci. Z těchto základů vycházíme i my, přestože si po vzoru jiných domácích a zahraničních pramenů všimáme i dalších funkčních zvukových prostředků a vlastností mluvené řeči, sledujeme proces tvorby projevu i různé faktory, které tento proces mohou ovlivnit.

Naše výklady vycházejí pochopitelně z vědeckých základů a dlouhodobého výzkumu. Pokud jde o typ výzkumného problému, který předkládaná práce zpracovává, pak jeho počáteční představení, tedy otázky osobnostního vybavení pedagoga, představují deskriptivní problém, fáze podmínek fungování kvalitního mluveného komunikátu nese zřetelné rysy problému kauzálního. První oddíl práce si klade za cíl zprostředkovat čtenáři základy techniky řeči, o jejichž potřebnosti pro učitele jsme hovořili již výše. Ve shodě s domácí i zahraniční literaturou a tradicí zpracování tohoto problému se postupně zaměřujeme na problémy s dechem, s tvořením hlasu, na artikulaci a využití dalších zvukových prostředků řeči. Vycházíme přitom mimo jiné z dlouhodobého pozorování řady jedinců v různých fázích osvojování techniky řeči a z dotazníkového šetření, uskutečněného u studentů učitelství v několika studijních programech na pedagogických fakultách v Praze a v Liberci.¹ Druhý oddíl vychází z lingvistických základů a reaguje především na stav současné mluvené komunikace a na využívání/nevyužívání prestižní formy národního jazyka v ní. V tomto a i v posledním oddíle práce je výrazně využito metody experimentu, s úspěchem opakovaně u studentů, kteří nastoupili do prvního ročníku studia učitelství na Pedagogické fakultě UK v Praze, a to jak studia učitelství pro první stupeň základní školy, tak oborového studia českého jazyka a literatury tamtéž. Prostor k těmto experimentům poskytly předměty Rétorika, resp. Rétorika a základy jazykové kultury, které se autorce této knihy podařilo prosadit do studijních programů učitelství na Pedagogické fakultě UK v Praze již v polovině devadesátých let minulého století.

Naše výklady nechtějí svými popisy, obrázky a schémata konkurovat učebnicím anatomie, popř. dalších oborů, jen se snaží dostatečnou názorností přispět ke konkretizaci představy o vysvětlovaných jevech a skutečnostech. Rovněž výklady o jednotlivých hláskách, výslovnosti nebo charakteristice vrstev národního jazyka či jiné popisy jazykových jevů nemají nahradit odborné lingvistické výklady, jsou však nezbytné při popisu skutečností významných pro rétoriku. Je možné, že absolventi studia bohemistiky se při nich budou trochu nudit, neboť obsahují informace, které jsou jim již známé, ale ne všichni učitelé jsou na tom s vědomostmi o své mateřštině tak dobře, abychom příslušné výklady mohli vynechat. Kromě toho bylo naší snahou vyloučit vše tak, aby se v problematice snadno orientovali i studenti nehumanitních a nelingvistických oborů a také ti, kteří už ledacos ze školy pozapomněli. K mnoha výkladům jsou připojena i konkrétní cvičení.

¹ Z nových analýz uvedme např. Hájková, E.: Ke zvukové stránce a řečové kultuře projevů studentů učitelství. *Didaktické studie*, roč. 2, č. 2, 2010, s. 43–51.

Z HISTORIE RÉTORIKY

*Historie? No, to snad již staří Řekové a Římané,
pak jistě Komenský... a nakonec Jára Cimrman.*

V evropském kulturním kontextu se při hledání kořenů různých vědních disciplín obvykle vracíme ke starým Řekům a Římanům (pokud si autor klade vyšší odborné cíle, rozšíří svůj pohled i o některé jiné starověké kultury). A tak není divu, že v Česku na toto téma uspěl vtip, podle něhož má vývoj skoro každého oboru tři záchytné body: začali ho pěstovat staří Řekové a Římané, pak k jeho rozvoji přispěl zaručeně Komenský a nakonec i Jára Cimrman.

Avšak vývoj rétoriky jakožto disciplíny, jejímž předmětem je řečnické umění, tři výše jmenované momenty zaručeně poznamenaly: i kdybychom z antického období připomněli pouze pět Aristotelových kánonů výstavby veřejného projevu, stačilo by to, neboť to, co Aristoteles v těchto svých pěti řečnických krocích výstavby textu stanovil, platí bezezbytku dodnes a bude jistě platit i nadále. Vždyť požadavek nejprve si přesně vymezit předmět řeči a získat o něm co nejvíce informací, rozvrhnout si, co říci napřed a co potom, zvolit nejhodnější výrazy pro to, co chceme říci, řeč si vyzkoušet „nanečisto“ a pak ji teprve veřejně pronést, odpovídá logice věci i nejpřísnějším současným nárokům na přípravu i realizaci veřejné promluvy. Dovolávat se Komenského pak případně směšné jen tomu, kdo jeho dílo nezná. Komenský se přínosně vyslovil k mnoha oblastem lidského konání a k řečnickému umění také: mluví sice o kazatelství, ale to bylo ve své době jednou z podob řečnictví. Právě kazatelé promlouvali k lidem veřejně a měli oficiální možnost svou řečí působit na nejširší vrstvy obyvatelstva. A Cimrman? Kolik jazykové komiky najdeme v textech spojených se jménem tohoto velikána! K rétorice a jejím technickým předpokladům, tj. zvláště technice řeči a správnému tvoření hlásek „vědecky“ přispívá např. záznam vyprávění „Přetrhl dítě“ (*Dobytí severního pólu*). Posluchačům trvá opravdu jen chvíli, než pochopí záměnu „dítě – nítě“, zvláště když se jim dostane vysvětlení z oblasti artikulační fonetiky o stejném tvoření českých hlásek *d'* a *ň*, při jejichž artikulaci dochází pouze k rozdílu v rezonanci ústní (při *d'*) a nosní (při *ň*). Každý, kdo měl alespoň jednu rýmu, si pak snadno vybaví, jak zní *ň* vyslovované s ucpaným nosem.

Zájem o poznávání čehokoli začíná zpravidla tehdy, když onen objekt poznání společnost potřebuje. Jistě i jindy rozměr lidského ducha baží po vědění, o čemž svědčí pěstování věd, ale i v takové situaci registrujeme určitou potřebu, požadavek, společenskou poptávku – potřebu společnosti, či jen jedince. Podmínkou pro rozvoj rétoriky, řečnického umění, je svoboda, demokratická možnost pro každého svobodného občana veřejně se vyjadřovat k občanským a politickým otázkám. A taková *možnost* veřejně se vyjádřit vyvolává potřebu *umět* se veřejně vyjádřit k tomu, k čemu se jedinec vyjádřit chce.

V literatuře se jako první významný řečník zpravidla uvádí Řek **Gorgias z Leontini**, který žil přibližně v letech 483–380 (př. Kr.). Jeho příběh je současně i živoucím dokladem tvrzení o štěstí, jež přeje připraveným. V roce 427 př. Kr. totiž Gorgias odešel ze Sicílie do Athén žádat o pomoc pro svou rodnou obec Leontini, jež se dostala do sporu se sousedními Syrakusami. Byl to předem ztracený boj, ale Gorgias svou výmluvností Athény tak oslnil, že mu nakonec nabídly pohostinství (srov. Borecký, 1974). Sám pak také našel v Athénách nejen řadu obdivovatelů, ale i následovníků, kteří se od něj pokoušeli naučit řečnickému umění.

Potřeba umět se veřejně vyjadřovat vyvolala poptávku po učitelích této dovednosti, neboť jen vzory (jakým byl třeba již jmenovaný Gorgias) nestačily. Proto jsou také připomínáni vpravdě první učitelé rétoriky, za něž jsou považováni **Korax** a **Teisias**, oba též původem ze Sicílie. I když je rétorika nerozlučně spjata především s Athénami, Sicílie může být označena za její kolébkou – dva zdejší demokratické převraty (472 př. Kr. v Akragantu a 466 př. Kr. v Syrakusách) totiž pro rozvoj rétoriky vytvořily ideální politické podmínky.

Údajně prvním autorem učebnice řečnického umění, která se však bohužel nedochovala, byl právě Korax. Teisias bývá zase považován za otce kompozice projevu – to on rozdělil řeč na úvod (*prooimion*), vlastní stať (*agón*), která se skládala z popisu události (*diégésis*) a argumentace, zdůvodnění autorova/řečnickova stanoviska (*pistii*), a konečně závěr (*epilogos*). Nepřipomíná vám to něco? Úvod – stať – závěr. A pak že za to mohou češtináři, kteří po nás takovou osnovu vyžadovali u každé slohové práce!

Současně s prvními snahami učit rétorskému umění byly formulovány tři základní předpoklady ovládnutí rétoriky. Byly to 1. přirozené nadání, talent; 2. osvojení rétorických pravidel; 3. praktická cvičení. Znamenalo to od samého počátku, že jde o dovednost, pro jejíž nabytí je sice potřeba talent, ale stejně tak i cílevědomé cvičení a respektování určitých pravidel. Patrně však právě pro zdůrazněnou potřebnou míru talentu byla rétorika (resp. ovládnutí řečnictví) považována za umění a byla společensky vysoce ceněna.

Rozpracování především druhého předpokladu ovládnutí rétoriky – zvládnutí rétorických pravidel – dospělo k soustavnému zájmu o kompozici projevu, o jeho nejvhodnější a nejméně vhodnější stavbu: zde asi nejvýznamnější bylo dílo **Teodorose z Byzantia** z konce 5. století př. Kr., z něhož vycházely všechny pozdější řecké i římské teorie rétoriky. Teodoros vymezil: 1. *prooimion* (*exordium*) – úvod projevu, seznamující s cílem řeči a jejími důvody; 2. *diégésis* (*narratio*) – sdělení nejdůležitější informace projevu; 3. *prothesis* (*partitio*) – upřesnění a uvedení sdělovaných informací do vzájemných vztahů; 4. *pistis* (*argumentatio*) – kladné důkazy podporující řečnickovo stanovisko a/nebo záporné důkazy vyvracející protivníkovu tvrzení; 5. *prolepsis* (*presumptio*) – předem uvedené odpovědi na případné námitky; 6. *epilogos* (*peroratio, conclusio*) – shrnutí a závěr řeči. Potřebná pravidla rétoriky stanovila i postupné vymezení rétorických žánrů, mezi nimiž bylo možno rozlišit projevy oslavné (*panegyriky*) k různým příležitostem, např. řeč svatební, řeč k narozeninám, řeč nad významným mrtvým aj., dále projevy politické, z nichž asi neznámější byly útočné *filipíky* (podle kritických výpadů proti makedonskému králi Filipovi), a konečně i řeči soudní.

Významným představitelem řečnického umění, učitelem rétoriky a později i politikem, resp. řečníkem, který svými projevy záměrně a intenzivně ovlivňoval athénskou politiku, byl Gorgiův žák **Isokrates** (436–338 př. Kr.). Vzácně zdůrazňoval řečnickovu individualitu a rozum a stavěl se tak proti sofistům, jejichž výuka založená na rozboru vzorových příkladů dovedla až do krajnosti napodobování vzorových projevů a soustředění pouze na formu projevu. V kritice tohoto stavu je také základ Platonova názoru na rétoriku, resp. na některé její představitele. **Platon** (427–347 př. Kr.) dochází k závěru, že dobrým řečníkem může být jen filozof. Zdůrazněním intelektuálních nároků na veřejné projevy a na rétory obrací pozornost k obsahu sdělení, což je sympatické zvláště v dnešní době, pro kterou by mělo platit: Je dobré, když víš, jak mluvit, ale když nevíš, co říci, raději mlč!

Pohled na řeckou rétoriku by jistě nebyl dostatečný, kdybychom nepřípomněli také jméno, jež je synonymem pro houževnatost, cílevědomost a vytrvalost – **Demosthenes**. Isokratův žák, profesionální rétor, známý tím, jak s oblázkou pod jazykem odstraňoval své artikulační nedostatky, cvičil sílu svého hlasu na mořském břehu při ohlušujícím příboji a pod zavěšeným mečem se snažil zvládnout záškuby svého ramene, které se při každém nevhodném trhnutí bolestivě dotklo nabroušeného ostří. Z didaktických důvodů nesmí Demosthenes chybět v žádné učebnici řečnictví, neboť dokládá sílu a význam vytrvalosti a soustavného cvičení pro nabytí dovednosti, což platí i mimo řečnictví.

Vrchol řecké rétoriky představuje svým dílem **Aristoteles** (384–322 př. Kr.). Jako učitel nebyl pryč ve své době tak známý jako třeba Isokrates, významem

svého díla však převyšuje všechny ostatní řecké rétory i myslitele. Rétoriku považuje nikoli za vědu, ale za umění. Jejím úkolem není poznání samo, ale hledání cesty, jak poznání přesvědčivě sdělit. Na rozdíl od svých předchůdců, kteří se zabývali zvláště výstavbou textu a chápali tak kompozici staticky, jako výsledek činnosti, text a jeho strukturu, uvažuje Aristoteles o kompozici procesuálně a stanoví kroky, které je třeba dodržet v procesu přípravy veřejného vystoupení, tzv. pět kánonů (etap) procesu vznikání řeči/projevu: 1. *inventio* – invence, stanovení tématu a vyhledání argumentů, což má klíčový význam pro celý proces přípravy řeči; 2. *dispositio* – dispozice, uspořádání řeči, jejímž cílem je zajistit úplnost sdělení a uspořádat projev tak, aby vyvolal pozornost a zaujal posluchače (např. využitím symetrie, paralelismu, gradace); 3. *elocutio* – elokuce, stylizace, styl (zahrnující gramatickou správnost, slohovou jasnost, ozdobnost, tj. uplatnění obrazných jazykových prostředků, a konečně přiměřenost řeči vzhledem k tématu a předpokládanému auditoriu); 4. *memoria* – memorování; 5. *actio, pronuntiatio* – proslovení, přednes projevu. Rétoriku Aristoteles vidí ve spojení s poetikou, logikou, ale i s etikou a politikou. Dialog *Gryllos aneb o rétorice* a hlavně *Rétorika I, II* patří k vrcholným antickým pracím, i když byly dlouho v zapomnění. Na *Rétoriku* odkazuje sice hned Cicero, ale ve středověku známa nebyla. Její znovuoživení je spojeno s prací Tomáše Akvinského, avšak trvalou součástí kontextu evropského myšlení je asi až od poloviny 15. století.

Marcus Tullius Cicero (106–43 př. Kr.) je považován za nejvýznamnějšího římského rétora. Přispěl k rozvoji rétoriky zájmem o využití suprasegmentálních prvků řeči, zvláště rytmu, rozlišil styly řeči – mluví o vysokém, středním a nízkém řečnickém stylu. K mistrovství přivedl zvláště řeči soudní. V jeho textech jsou obraty, z nichž se stala „živá latinská slova“, mnohé jeho texty dodnes patří k materiálům, na nichž se gymnazisté učí latině, někdy se je dokonce celé učí nazpaměť. Takovým textem je i Ciceronova řeč proti Catilinovi. Poslouží i jako dokladový materiál do učebnic stylistiky nebo teorie literatury, mimo jiné třeba i užíváním tzv. figur – zde srov. např. anaforu, záměrné opakování stejného začátku věty: *nihil* (nic; zde níže přeloženo *ani*); šestkrát opakované *nihil* významně zvyšuje účinnost Ciceronovy řeči.

Marcus Tullius Cicero: In Catilinam oratio prima (úryvek)

Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis, constrictam

iam horum omnium scientia teneri coniurationem non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris?

O tempora, o mores! Senatus haec intellegit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? Immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, fortes viri, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitamus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri postem, quam tu in nos omnes iam diu machinaris.

První Ciceronova řeč proti Catilinovi

Jak dlouho ještě chceš zneužívat naši trpělivost, Catilino? Jak dlouho si s námi ještě budeš v tomhle svém pomnutí smyslů zahrávat? Kam až tě dovede tvá opovážlivost neznající zábran? Ani trochu neotrásla tvým klidem posádka, která v noci obsadila Palatium, ani hlídky po městě, ani zneklidnění národa, ani sběh všech řádných občanů, ani to, že bylo pro zasedání senátu vybráno toto místo, nejbezpečnější na světě, ani pohledy a výraz tváře zde přítomných senátorů? Nechápeš, že jsou tvé úmysly odhaleny, nevidíš, že je tvé spiknutí spoutáno už tím, že tito všichni o něm vědí? O kom z nás se domníváš, že neví, co jsi dělal v noci na dnešek a co v noci na včerejšek, kde jsi byl, které lidi jsi svolal, jaký plán sis vymyslel?

Jaká je to doba, jaké mravy! Senát o tom ví, konzul to vidí, a přesto tenhle člověk žije, a nejen že žije, ale dokonce ještě přichází do senátu, účastní se jednání o věcech týkajících se státu, označuje a pohledem určuje mezi námi ty, které dá zavraždit. Avšak nám statečným mužům se zdá, že děláme dost pro republiku, jestliže se vyhýbáme vzteklosti a vražedným zbráním tohohle individua. Už jsi měl být dávno z konzulova rozkazu veden na smrt, Catilino, tebe měly postihnout rány, které už tak dlouho připravuješ na nás.

Nejvýznamnějším učitelem rétoriky v Římě pak byl nejspíše **Marcus Fabius Quintilianus** (Kvintilián, asi 35 – asi 100), konzul, mimo jiné též vychovatel vnuků sestry císaře Domiciána. Hlavním jeho dílem je kompendium *Základy řečnictví (Institutio oratoria)*². Toto dvanáctisvazkové dílo mělo význam nejen pro svou dobu, ale stalo se i základem humanistických názorů na rétoriku.

Významným kritikem doby se v Římě stal **Tacitus** (asi 55 – asi 120), jenž vedle svého nejvýznačnějšího úsilí věnovaného historii napsal i spis *Dialog*

² V novém překladu V. Bahníka *Základy rétoriky*, vydal Odeon, Praha 1985.

o řečnících (*Dialogus de oratoribus*), zřetelně kritizující rétoriku císařského Říma, deklamační manýry a patos zcela cizí běžnému životu. Vrátime-li se k začátku naší kapitoly a k základní podmínce pro rozvoj rétoriky – svobodě, musíme konstatovat, že císařský Řím zdaleka nebyl tak svobodný jako demokratické Athény, a není proto divu, že se v jeho atmosféře rétorice tolik nedařilo.

Dlouhé období středověku bylo pro rozvoj rétoriky nepříznivé. (Neznamená to však, že by se na rétoriku zcela zapomnělo. Stala se součástí jiných disciplín, např. po určitou dobu i gramatiky, a její vývoj byl velice různorodý a složitý.) Potřeba tvořit veřejný projev ustoupila do pozadí, protože Písmo svaté obsahovalo podle dobové interpretace odpovědi na všechny otázky, které mohly středověkému člověku přijít na mysl, a vždy bylo možné z něj citovat příslušnou odpovídající pasáž. Rétorika se sice řadila mezi tzv. sedm svobodných umění a také tak byla vyučována, omezovala se však na psaní veršů a listů, zvláště úředních listin, a na umění kázat. Teprve v období renesance vzrostl zájem o antickou rétoriku (představitelem byl např. Erasmus Rotterdamský), ale pravý rozvoj rétoriky nastal až v národních jazycích v 16. a 17. století.

První česká (dvoudílná) rétorika *Ctnosti kazatelů a Vady kazatelů* vyšla z pera **Jana Blahoslava** (1523–1571) a svým zaměřením charakterizovala pojetí rétoriky v českém kontextu: nikoli svobodné občanské řeči, ale kazatelství, tedy institucionalizované rétorické projevy s ideologickým věroučným zázemím, které mohly u některých kazatelů dojít ve svých důsledcích až k zjevné manipulaci s posluchači. Blahoslavovy spisy však neřešily tolik obsahovou stránku promluv jako spíše jejich formu (šlo o praktické rady, jak mluvit na veřejnosti), neboť hlavní Blahoslavova motivace zájmu o rétoriku nebyla patrně živena kazatelstvím samým, ale spíše cílem šířit slovesnou kulturu. Ostatně i kazatelství v českém kontextu neslo jakýsi punc kacířství v tom smyslu, že nepodléhalo dogmatickým stereotypům, ale akcentovalo etiku, morálku, filozofii. Již od založení pražské univerzity v r. 1348 byla rétorika jakožto *mluvokrása* součástí výuky a působení rektora univerzity Mistra Jana Husa, přesněji jeho proslulá kázání v Betlémské kapli byla zřetelným dokladem vysoké kvality pražské rétorické kazatelské školy.

Dědictvím středověku bylo pro rétoriku umění analyzovat a interpretovat text, z čehož především těžila jezuitská rétorika. V jezuitských školách byla rozšířena jako učebnice rétorika Cypriána Suareze *De arte rhetorica* (1562), obracející pozornost žáků nejen k pravidlům výmluvnosti, ale i – řečeno dnešní terminologií – k tomu, aby uměli číst s porozuměním významná díla světské i církevní provenience. Možná ještě větší vážnosti se zde těžila rozsáhlá učebnice

rétoriky Nicolase Caussina (1583–1651) *De eloquentia sacra et humana, libri XVI*, zajímavá i dnes obrovským množstvím ukázek z děl antických i středověkých autorů, a to nejen z oblasti západní kultury, ale i autorů byzantských, dílo významné i pro další obory, zvláště pro stylistiku. Z těchto základů i ze své bohaté učitelské praxe vyšel významný český jezuita a vlastenec **Bohuslav Balbín** (1621–1688) a pro potřeby výuky rétoriky na našich jezuitských školách napsal dvě učebnice *Quaesita oratoria* (1677) a *Brevis tractatio de oratione rhetorica* (1688); rétorikou se zabýval i ve svém úvahovém traktátu *Verisimilia humaniorum disciplinarum* (1666). Pojetím rétoriky se hlásí ke Quintilianovi, vliv Caussinův je však zcela zřetelný – i Balbín zdůrazňuje význam hlubokého zaujetí pro předmět řeči a funkční patos, jenž má nadchnout posluchače a získat ho pro sdělovanou myšlenku. (V tomto smyslu je jeho rétorika už spíše barokní.) Řeč má být jasná a posluchači srozumitelná, což ovšem neznamená primitivní. Právě zdůraznění zřetele k posluchači je vedle požadavku názorového ztotožnění mluvčího se sdělovaným obsahem řeči podle Balbína základním předpokladem úspěchu řečníka.

Významnou etapu ve vývoji naší rétoriky představuje rétorika českoobratrská a její tvůrce **Jan Amos Komenský** (1592–1670). Vychází z Cicerona a Quintiliana, ovšem hlavní myšlenkovou oporou pro něj nejspíš bylo dílo Filipa Melanchthona *Loci communes rerum theologicarum* z roku 1521, již v roce 1545 přeložené do češtiny jako *Obecná místa teologických výkladů*. Podobně jako Melanchthon i Komenský stanovil pro rétoriku jako zásadní, aby řečník porozuměl textu a správně ho interpretoval a aby současně dokázal poznání moudro působivě a přesvědčivě sdělit. Ve svém česky psaném díle *Zpráva a naučení o kazatelství* (asi 1651) Komenský zachovává antickou posloupnost výstavby textu: *inventio* – *dispositio* – *elocutio* – *pronuntiatio*, přičemž názvy těchto jednotlivých oddílů jsou popisné: 1. kde hojnost a rozličnost věcí a řeči brátí (*inventio*), 2. jak je uměle pořádati (*dispositio*), 3. jak je ušlechtilě okrášlovati (*elocutio*) a 4. čím a jak jim pronikavosti dodávati (*pronuntiatio*). V těchto jednotlivých oddílech pak ukazuje cesty a možnosti, jak vymezený dílčí úkol zvládnout – jak vyhledávat témata řeči a jak je v řeči představit, jak uspořádat jednotlivé obsahové položky řeči; pracuje přitom s pevnou osnovou a nabízí buď chronologický pořádek, nebo tematické, systémové uspořádání s respektováním kauzality, kterou vyzdvihuje před alegorizováním, zdůrazňuje srozumitelnou argumentaci, aktuálnost řeči a vyvozování shrnujících závěrů z řeči. V třetím oddíle mluví *O líbeznosti kázání* a hodnotí jazykovou stránku řeči, pestrost, z níž právě líbeznost vychází, podává přehled tropů a figur slovních i větných, vždy s instruktivními příklady, neopomene ovšem zdůraznit, že nezbytným předpokladem dobrého stylu je znalost předmětu řeči, dobrá znalost tématu.

Ve čtvrtém oddílu s názvem *O mocnosti a pronikavosti kázání* pak sleduje zvukovou realizaci textu, vlastní přednes projevu.

Další výraznou vývojovou etapu v dějinách české rétoriky představuje národní obrození a zde především **Josef Jungmann** (1773–1847) a jeho systematická učebnice *Slovesnost*, uvedená jako učebnice výmluvnosti, mnohými současně označovaná jako naše první učebnice stylistiky. Snad není tak důležité, které disciplíně *Slovesnost* patří, důležitý je její obsah. Obsahuje řadu literárních ukázek a poskytuje tak prostor pro analýzu a interpretaci textu, výklad sám pak shrnuje základní poučení rétorická (opět zde vidíme vlivy Quintiliana a Aristotela). Poučení o jazyce, o zákonitostech myšlení a argumentaci doplňuje výčet tropů a figur s příklady, podrobný výklad a klasifikace řečnických žánrů i poučení o logické, gramatické a slohové správnosti textů – Jungmann podobně jako Komenský u slohu vyzdvihuje světlost (logickou uspořádanost textu), mocnost (závažnost předmětu řeči) a líbeznost (jazykové zpracování), pro finální proslouení textu připojuje i hlediska kultivované výslovnosti.

Slovesnost evidentně měla přispět k jazykové a čtenářské výchově národně se probouzející české společnosti. Svým zaměřením na jazyk (ostatně jako celé národní obrození) předznamenala též rozrůznění badatelských aktivit původně patřících rétorice. Z rétoriky během následujících let a zvláště pak ve 20. století vyrostla řada specializovaných oborů – vedle stylistiky (kterou potkal podobný diverzifikační osud) např. teorie komunikace, textová lingvistika, pragmatika, teorie propagandy, reklamy aj.

OŽIVENÍ ZÁJMU O RÉTORIKU

Dnes běžně používáme v komunikaci výraz rétorika, a přitom není zcela jasné, zda všichni pod tímto názvem rozumíme totéž. Základ asi shodný bude – jde nám většinou o umění/dovednost vyjádřit se o něčem vhodně, výstižně, bez obav, že se ztrapníme. Rozdíl možná bude v šíři chápání výrazu rétorika: můžeme se přit o to, co „ještě do rétoriky patří, a co už ne“. Taková situace je zjevně důsledkem rozpadu původně jednotné disciplíny rétoriky na řadu dílčích oborů, jak jsme konstatovali v závěru kapitoly o historii rétoriky. V tomto smyslu je v současném pohledu rétorika vlastně interdisciplinární záležitost. Spolu s Aristotelem můžeme konstatovat, že nám jde o to, jak dobře mluvit. Akcent je zde právě na slově *dobře*, a to v konfrontaci se slovem *správně*. „Správně mluvit“ byl podle Aristotela předmět gramatiky, „dobře mluvit“ pak předmět rétoriky. Ono *dobře* můžeme dnes nahradit slovy *vhodně*, *výstižně*, *působivě* apod.

Náš zájem o rétoriku byl vyvolán změnou společenskou situací po roce 1989. Podobně jako kdysi i nyní nově nabytá svoboda a možnost svobodně se vyjádřit k občanským a politickým otázkám vyvolaly také potřebu *umět* se vyjádřit. Učili jsme se vést dialog, naslouchat tomu, kdo co říká. Různé vzdělávací agentury začaly pořádat kurzy řečnického umění a ve snaze zdůraznit zaměření těchto kurzů ryze prakticky (na mluvní praxi) se stále častěji objevoval název praktická rétorika, aniž si kdo z organizátorů takových kurzů uvědomil, že toto označení je už „obsazeno“ konkrétním obsahem: kritickou interpretací a nápodobou již hotových textů různého zaměření a různého původu. Uvedené kurzy se však zaměřovaly spíše na osobnostní vybavení mluvčího – na zvládnutí techniky řeči, na ovládnutí korektní podoby jazyka, na využití nonverbální komunikace – a pak teprve na vytváření projevu. To sice při dobré vůli mohlo být chápáno jako aplikace hypotetického textu, jenž byl nejprve analyzován a interpretován, avšak explicitně se tak v uvedených kurzech zpravidla nedělo.

Na tvorbu mluvených a psaných komunikátů nás měla připravit škola. Sice jsme se učili vytvářet texty, povětšinou jsme však uvažovali pouze o textech psaných. V roce 1989 se dramaticky změnila společenská situace – svoboda veřejného projevu zaskočila ty z nás, kteří nebyli tohoto veřejného projevu schopni. Vznikla společenská poptávka naučit se mluvit na veřejnosti. Bohužel

si však mnozí, kteří se chtěli „rychle naučit mluvit“, nepřipustili, že nejde jen o zvládnutí formy. Po přečtení kapitolky o historii rétoriky víme, že už v antice i v pozdějších stoletích opakovaně zdůrazňovali učení muži, že úspěch řečníka závisí významně na tom, jak dobře zná předmět řeči. Kdo nemá co říct, nemusí se starat o to, jak to říct.

Vycházejme optimisticky z předpokladu, že máme co říct. To je případ učitelů různých aprobací, kterým předmět řeči zajišťuje jejich nabytá odbornost. Přesto i oni mohou mít mnohdy problémy s vyjadřováním ve svém oboru. Pro takové situace a pochopitelně i pro případy jiné může posloužit naše kniha.

I.
ABY MOHL ŘEČNÍK VŮBEC
MLUVIT, MUSÍ K TOMU BÝT
TECHNICKY VYBAVEN – MĚL BY
ZVLÁDNOUT TECHNIKU ŘEČI